

A tall de presentació: memòria, cultura i vida quotidiana a la Catalunya rural

Joan Soler i Mata

Universitat de Vic

D'entrada, hem de reconèixer que en els darrers temps el món rural ha recobrat part del seu protagonisme, no només des del punt de vista de la recuperació dels valors de la vida al camp i a la natura, sinó també des del prisma editorial i de la recerca històrica.¹ Tot i que la vida rural sempre ha estat present en el treball dels folkloristes —Joan Amades i el seu *Costumari* representa aquí una fita cabdal—, que, des del romanticisme del segle XIX, es van llançar a recuperar tot un segle de costums, rituals, llegendes, festes i tradicions, el fet és que en els darrers temps una sèrie de novetats bibliogràfiques han posat en relleu —altra volta— el món de la pagesia. Alguns ho han fet des de l'òptica de la memòria històrica o des de l'antropologia cultural i la sociologia, però d'altres ho han fet des de la perspectiva de les transformacions socials i econòmiques que han configurat la crisi de la Catalunya rural.² En aquests moments som lluny dels retrats d'en Josep Pla que idealitzaven aquell món de pagesos austers i estalviadors, que parlaven amb un sentit comú que feia escriure a la gent de ciutat i que, com a única lectura, només tenien el *Calendari del Pagès*, publicació anual de l'Institut Agrícola Català

1. En aquest sentit s'ha de destacar el projecte de les universitats públiques catalanes —a excepció de la d'Alacant— sobre la *Història agrària dels Països Catalans*. Quan s'escriuen aquestes línies a tall de presentació, han aparegut els dos primers volums referits a l'antiguitat (volum primer) i a l'edat mitjana (volum segon). Aquest projecte és dirigit per Emili Giralt i és coordinat per Josep Maria Salrach, mentre que la publicació és a càrrec de la Fundació Catalana per a la Recerca i les Universitats públiques catalanes. Els dos volums restants (sobre l'edat moderna i l'època contemporània) està previst que surtin al mercat després d'haver tancat aquesta presentació.

2. Vegeu I. ALDOMÀ, *La crisi de la Catalunya rural*, Lleida, Pagès Editors, 1999.

de Sant Isidre (que havia nascut al maig de 1851), editat des del 1856 en llengua catalana, llevat dels anys del franquisme.³

Talment com si es tractés d'un manual pràctic per a la vida quotidiana, aquest *Calendari* recordava —i, de fet, recorda, atès que encara avui es publica— l'organització d'aquells treballs i dies que va establir Hesíode a la Grècia arcaica i que els nostres avis seguien —gairebé al peu de la lletra— per tal de regular la sembra, la poda, la collita, les previsions meteorològiques, etc., sense perdre de vista altres aspectes (santorat, cicle astronòmic, etc.) que tanta importància tenien en aquell món d'ahir que va finir en les primeres dècades del segle xx. Llavors l'aprofitament hidràulic i la consegüent industrialització van fer que molts dels nostres pagesos —homes i dones, i fins i tot infants— abandonessin el conreu dels camps per augmentar les nòmines dels treballadors de les fàbriques (tèxtil, paper, metal·lúrgiques, etc.) i, molt especialment, de les colònies industrials establertes a les ribes dels nostres rius (Ter, Llobregat, etc.) per tal d'aprofitar la força hidràulica, colònies que avui constitueixen un ric patrimoni cultural del país.⁴ Es pot afegir que aquelles fàbriques de riu, amb el seu peculiar sistema de producció i organització social, inspiraren l'aparició d'algunes explotacions agrícoles, com la de Raimat a les terres de Ponent.

En qualsevol cas, el temps no passa en va i ara ja no ens trobem davant d'uns relats com els de Josep Pla —més o menys idíl·lics i fantasiosos—,⁵ que exaltaven

3. Sobre aquesta institució —clau en la història del món pagès català—, es pot consultar la tesi doctoral de Montserrat CAMINAL BADIA, *L'Institut Agrícola Català de Sant Isidre, 1851-1901*, dirigida pel doctor Emili Giralt (Barcelona, Universitat de Barcelona, 1979). L'Institut aplegà no només els grans propietaris sinó també els petits i creà associacions obreres en el camp, a partir d'una ideologia conservadora procliu a les reformes: caixes d'estalvi, préstecs, institucions benèfiques, de maternitat, etc. Va participar en comissions de reforma del Codi penal i en les millores d'institucions penitenciàries, tot i que no tenia un projecte propi per a l'estructuració de l'Estat.

4. L'existència de la farga catalana pel que fa a la indústria metal·lúrgica i el fet que en moltes cases de pagès existissin filoses i en molts pobles, gremis de paraires i teixidors va promoure —com en altres indrets d'Europa— una incipient indústria tèxtil que, a partir de la utilització de màquines com la *berguedana*, va afavorir el desenvolupament industrial de Catalunya durant la primera meitat del segle xix. Cal recordar que fou el fuster de Berga Ramon Farguell i Montorsí, conegut pel *Maixerí*, i el seu germà, que tenien la fusteria al carrer Maixerí, els que van perfeccionar a la darrerria del segle xviii les antigues màquines filadores. Aquestes noves màquines estaven fetes de fusta de pi, rodets de boix, cordills de cànem i fusos de ferro dolç de les fargues del país, per això la seva construcció va representar una inestimable font de riquesa. Ben aviat mossèn Bernat Sala hi afegí el bernat o borinot, que era un contrapès que estalviava molt d'esforç a les filadores. Aquestes màquines anomenades *berguedanes* o *maixerines* estigueren en ús a Catalunya fins a l'any 1870, per bé que des de 1830 ja havia aparegut la competència de les màquines contínues franceses i angleses.

5. J. PLA, *Els pagesos*, Barcelona, Destino, 1965 (volum vuitè de la seva *Obra completa* que inclou: *El pagès i el seu món*, treball publicat l'any 1952).

un passat idealitzat, a voltes amb clares connotacions pairalistes, sinó d'una elaboració històrica que, entre el periodisme i la història, vol reconstruir la vida quotidiana en el camp, quan els avenços de la modernitat (la llum elèctrica, l'aigua corrent, i també l'escola) eren uns béns escassos entre la gent que vivia a pagès. En aquesta direcció, podem dir que el discurs pairalista —com a sinònim d'ordre i estabilitat social, defensa de la propietat i de les tradicions, amb connivència amb alguns sectors de l'Església—⁶ va servir per consolidar aquesta visió ideal i fantasiosa del camp català a la qual van contribuir autors com Joaquim Camps Arboix, amb la seva recuperació de la masia catalana i l'arquitectura pairal.⁷ De fet, l'expressió «pairal» es comença a emprar durant els primers compassos del segle xx —així, l'utilitza el notari de Guissona Josep Faus l'any 1913— per designar tot aquell món espiritual, ètic i jurídic que regula la vida de les cases pairals com un tot coherent i uniforme, una forma orgànica i juridicosocial, molt ben travada i sòlida per a la conservació de la família, la propietat i el patrimoni.⁸ Naturalment, aquest concepte fou combatut i ridiculitzat per la gent de ciutat, tot i que no hi ha dubte que el pairalisme —vinculat a una tradició jurídica consuetudinària de caràcter històric— va servir per defensar els interessos dels propietaris en la llarga discussió sobre la qüestió rabassaire i, en concret, durant l'elaboració al Parlament de Catalunya de la Llei de contractes de conreus (1934). Tot amb tot, avui,

6. J. M. PUIGVERT, «L'elaboració del discurs pairalista: la contribució de Josep Torras i Bages», *L'Avenç*, núm. 210 (1997), p. 6-11.

7. J. CAMPS ARBOIX, *La masia catalana: història, arquitectura, sociologia*, Barcelona, Aedos, 1959, i *Les cases pairals catalanes*, Barcelona, Destino, 1965. Ambdues obres —la segona il·lustrada amb fotografies de Francesc Català Roca— s'han reeditat diverses vegades. Amb tot, val a dir que últimament han aparegut diversos estudiosos sobre l'evolució, l'estructura i la tipologia de les masies catalanes. En aquest sentit, destaquem la tesi doctoral de Joan CURÓS, *Arquitectura rural de Catalunya: Metodologia d'anàlisi i d'intervenció* (Barcelona, UPC, Escola d'Arquitectura, 2003) i el treball col·lectiu *La masia catalana: Evolució, arquitectura i restauració*, obra a càrrec de diferents membres del Centre de Recerca d'Història Rural (CRHR) de la Universitat de Girona (Rosa Congost, Enric Saguer, Rosa Lluch, Pere Gifré i Elvis Malloquí, a més d'Antoni González, Ramon Ripoll i Jeroni Moner [Figueres, Brau, 2005]). A banda de l'interès que despertem ambdós estudis, tot seguit comentem la tipologia que estableix Joan Curós pel que fa a les masies catalanes: masia basilical, que predomina a les demarcacions de Barcelona i Girona; masia amb torre, la majoria de les quals es troben pel seu caràcter defensiu a les zones del litoral i prelitoral; masia de vinya, que són minoritàries per bé que es troben en zones vitivinícoles com l'Alt Penedès, l'Anoia o el Garraf; masia gran o pairal, que abunden a les comarques de Barcelona i Girona, sobretot a Osona; masia colonial, que es troba a les demarcacions de Barcelona i Tarragona; masia mitjana o comuna, que predomina a les comarques de Barcelona, Girona i Lleida, i finalment, la masia petita o d'alta muntanya, situada en aquests tipus de zones orogràfiques.

8. Entre la bibliografia existent sobre el pairalisme, destaquem el número monogràfic dedicat a aquesta temàtica per la revista *Estudis d'Història Agrària*, núm. 12 (1998), amb una acurada presentació de Rosa Congost.

l'interès pel món rural —lluny de falses elucubracions idealistes del discurs pairalista— ha estat promogut per joves historiadors que, basant-se en la història oral i en els testimonis fotogràfics, han recuperat un passat que certament s'acaba i que, a voltes, ha donat pas a la constitució d'autèntics museus de la vida rural, perquè —vulguem o no— és clar que ens trobem davant d'un món que es desruralitza.⁹

Justament aquí s'ha de reconèixer la impagable tasca realitzada a casa nostra per Tomàs Carreras i Artau des de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya. Des d'aquest arxiu —vinculat a la Càtedra d'Ètica que ocupava des de l'any 1912—, el doctor Carreras dinamitzà els arxius de psicologia col·lectiva i psicologia ètnica —aquest més conegut per Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya— que funcionaven al seminari de la seva càtedra des de 1912 i 1915, respectivament.¹⁰ La fun-

9. J. FEU, «La transformació del món rural: el sentit de l'escola rural en un món que es desruralitza», *Temps d'Educació*, núm. 20 (segon semestre 1998), p. 287-314.

10. Tomàs Carreras i Artau (1879-1954) va obtenir l'any 1912 la Càtedra d'Ètica de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona, de la qual va prendre possessió el 17 d'abril d'aquell any. L'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya va ser impulsat per Tomàs Carreras i Artau amb la col·laboració de Josep Maria Batista i Roca. Recollia la tradició de l'Arxiu de Psicologia i Ètica Hispanes que Carreras va engegar en assolir la Càtedra d'Ètica. Poc després, l'any 1915 naixia l'Arxiu d'Etnologia i Folklore de Catalunya, una empresa que pot inscriure's en la voluntat noucentista de modernitzar un país que no havia de perdre la memòria històrica. D'acord amb una concepció epistemològica realista, Tomàs Carreras i Artau va introduir l'ús sistemàtic de la fotografia —de ben jove, proveït amb una càmera Kodak, fotografiava els vells monuments arquitectònics i el mercat matinal de la seva Girona nadiua, treball que a vegades completava amb interrogatoris i anotacions— en l'àmbit de l'etnologia i l'etnografia. A més, Carreras era conscient que Llorens i Milà i Fontanals compartien el sentit romàntic del passat i de la tradició, és a dir, que posseïen les mateixes afeccions folkloriques. Segons havien manifestat els seus deixebles, Llorens feia sortides al camp i sostenia converses amb els pagesos per tal de «veure comprovades —a través de les seves expressions, dites i sentències— les lleis formals de l'enteniment humà». Tomàs Carreras i Artau va fugir de Barcelona al juny de 1937 disfressat d'oficial de la marina francesa, després de romandre uns quants mesos amagat, un temps neguitós que va aprofitar per escriure les seves *Memòries* (T. CARRERAS I ARTAU, *La meua Girona: Memòries de Tomàs Carreras i Artau*, Girona, Ajuntament de Girona i Institut d'Estudis Gironins, 2001, prefaci de Narcís-Jordi Aragó. Introducció, edició i notes a cura de Pep Vila). Després dels anys de la Guerra Civil (1936-1939), l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya presentava un panorama desolador: abandonament, escampada general, desordre, treballs perduts, etc. Quan va retornar a Barcelona, Carreras va trobar els seus materials en un estat lamentable, fins a l'extrem que havien desaparegut en bona part. Reintegrat a la Universitat tot el que van poder rescatar, Alexandre Sanvisens Marfull va iniciar un procés de reordenació i, en una entrevista realitzada el 13 de novembre de 1987, manifestava a Lluís Calvo i Calvo que els materials s'havien salvat de miracle. Ajudat pel mateix Alexandre Sanvisens —escriu Lluís Calvo—, el doctor Tomàs Carreras els va recuperar, *in extremis*, d'una foguera que es preparava a la plaça d'Espanya perquè eren *papeles viejos*. Hom coincideix a assenyalar que el doctor Sanvisens va dedicar moltes hores a ordenar, actualitzar i sistematitzar aquest arxiu. Finalment, l'arxiu, que es trobava emplaçat a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona, va ser incorporat a la seu barcelonina del CSIC, on resta dipositat, deguda-

ció d'aquests seminaris era cercar el tremp psicològic del poble català que, tal com defensava el mateix Carreras i Artau de conformitat amb el principi que un poble és una unitat de cultura, es manifestava a un doble nivell, és a dir, des de dalt —estudi del procés del pensament filosòfic— i des de baix —exploració del substrat ètnic— amb el doble corol·lari de la unitat de la nostra cultura i l'estudi sistemàtic del contingut i dels matisos de la consciència nacional.¹¹ En darrer terme, Tomàs Carreras i Artau volia aprofundir en el coneixement de l'home a través dels productes de la cultura, la qual cosa va fer que retratés un gran nombre d'elements procedents del món rural (masies, personatges, eines, feines agrícoles, mercats, etc.) i del món mariner (pescadors, barques, atuells, etc.), materials que feliçment ja s'han aprofitat per organitzar algunes exposicions que volen fer parlar aquells records que va retratar fotogràficament Tomàs Carreras i Artau.¹² També s'ha d'afegir que alguns dels seus col·laboradors, com ara Ramon Violant i Simorra, van treballar de valent per tal de conservar el nostre patrimoni cultural, des del vessant popular i etnogràfic, de manera que es pot concloure que Tomàs Carreras i Artau i els seus col·laboradors van fer una tasca impagable per conservar i mantenir viva la memòria de la cultura popular i el capital etnogràfic del món pagès.¹³

ment catalogat. Un dels mèrits d'aquest arxiu rau en el fet de convertir la fotografia en un document privilegiat per a l'estudi i el coneixement dels individus i dels grups socials, així com dels respectius contextos culturals. Gràcies als esforços del professor Lluís Calvo i Calvo existeix una àmplia bibliografia sobre aquest magnífic arxiu, entre la qual citem: *El Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya y la antropologia catalana* (Barcelona, CSIC, 1991), *Catàleg de materials gràfics de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya* (Barcelona, CSIC i Generalitat de Catalunya, 1994) i *Tomàs Carreras i Artau o el tremp de l'etnologia catalana* (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 90-121). En aquestes obres —sobretot en les dues primeres que hem esmentat— apareixen reproduïdes un gran nombre de fotografies i imatges del món rural català del primer terç del segle xx, d'una gran importància etnogràfica.

11. Tomàs Carreras i Artau, en el seu treball sobre la «Psicologia del poble català», publicat en el *Manual per a recerques d'etnografia de Catalunya* (Barcelona, Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya, 1922), va establir —entre altres tècniques, com la biografia i la fotografia— una mena de protocol per a la consignació de dades sobre els factors tradicionals de l'esperit rural que, pel seu interès, reproduïm a continuació: 1) la casa pairal i la masia; 2) les classes socials; 3) les ocupacions i els oficis tradicionals; 4) les corporacions tradicionals; 5) la parròquia; 6) el municipi; 7) el santuari i l'aplec; 8) l'hostal; 9) les rivalitats de poble a poble; 10) la fira i el mercat, i 11) la festa i altres esbarjos.

12. M. TARRÉS et al., *Quan els records parlen: visions etnogràfiques de Tomàs Carreras i Artau: Anglès, Sala Fontbernat, Fira de Sant Antoni, 20 de gener de 2001*, Anglès, Ajuntament d'Anglès, 2000, 19 p.

13. Ramon Violant i Simorra (1903-1956), autor de més d'un centenar de llibres i articles, és conegut —entre d'altres— per la seva obra *Art popular a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1976. (Pròleg d'Agustí Duran i Sampere. Edició a cura d'August Panyella.) Altrament, bona part de la seva obra ha quedat recollida a *Obra oberta*, conjunt de quatre llibres editats per Altafulla, entre 1979 (vol. 1 i 2) i 1981 (vol. 3 i 4). En esdevenir el centenari del seu naixement, la figura de Ramon Violant ha estat revaloritzada i en aquest sentit cal destacar l'obra col·lectiva *El llegat de Ramon Violant i Simorra* (Tremp, Garsineu, 2005).

Memòria del món pagès

Al marge dels materials que va aplegar Tomàs Carreras i Artau —dipositats avui a la seu barcelonina del CSIC—, cal destacar l'aparició del llibre d'Anna Aguilar *Viure a pagès (1900-1950)*, en què vuit persones de la comarca d'Osona recorden com era la vida quotidiana a les masies durant la primera meitat del segle xx, obra basada en un dossier de la revista *Presència* que va obtenir al mes de novembre de 2004 el IV Premi Ciutat de Tarragona de comunicació en la modalitat de premsa escrita.¹⁴ El contingut del llibre —il·lustrat amb una vuitantena llarga d'imatges en blanc i negre— s'ha mantingut força fidel al del reportatge, però s'ha ampliat fins a estructurar-se en nou capítols que donen una idea dels diferents aspectes de la vida a pagès: *A casa; Sense electricitat ni aigua corrent; Néixer, casar-se, morir; La matança del porc; Segar i batre; Dels camps a les cort; Sants i parenostres; Cap a estudi, i Els senyals del temps.*

Malgrat que es tracta d'una tria subjectiva d'apartats, el cert és que considerats en conjunt donen una idea molt aproximada del que representava viure en una masia en una comarca —com la d'Osona— pertanyent a la Catalunya Vella, on malgrat les dificultats de tota mena el règim pluviomètric permetia un cert nivell de producció agrícola.¹⁵ Certament, aquestes masies —a voltes, autèntiques masoveries de la Catalunya Vella— constituïen un sistema organitzat de vida que, a banda d'una certa autosuficiència econòmica, comportava un veritable mecanisme de socialització de la gent que vivia a pagès. Tal vegada aquest sistema d'organització tenia en compte no només els aspectes quotidians de la vida domèstica —menjar, beure, estar-se a casa, calçar i vestir—, sinó també la dinàmica educativa de la família, de manera que quedaven ben clars els drets i els deures de l'hereu, dels segons fills (cabalers, fadristerns) i de les noies, aspectes que no ens han d'es-

14. A. AGUILAR, *Viure a pagès (1900-1950)*, Barcelona, Proa, 2004. Aquest llibre es va inspirar en el reportatge *Abans, a pagès*, publicat el mes de maig de 2004 (núm. 1683) a la revista *Presència* i realitzat per la mateixa autora.

15. Una aproximació a la vida quotidiana de la pagesia osonenca al llarg de l'edat moderna es pot trobar a R. GINEBRA i MOLINS (CUR.), *Guerra, pau i vida quotidiana en primera persona: El llibre de memòries de Bernat Puigcarbó de Muntanyola (s. xvii-xviii)*, el llibre de notes de Francesc Joan Lleopart de Vilalleons (s. xvii-xviii) i els llibres de comptes i notes dels hereus QuatreCases de Pruit (1686-1812), Vic, Patronat d'Estudis Osonencs, 2005. El dietari més antic (entre 1589 i 1633) és el de Bernat Puigcarbó, que vivia a Muntanyola. Com a pagès, fa moltes referències al temps i a les collites, i a la comptabilitat domèstica de la casa. Per la seva banda, Francesc Joan Lleopart i els seus successors escriuen les seves anotacions entre els anys 1633 i 1773. Inclou, per tant, tot el període de la Guerra dels Segadors. Finalment, l'últim dietari és, de fet, tres llibres escrits al llarg de tres generacions per membres de la família QuatreCases de Pruit. Joan, l'avi, Vicenç, un dels seus nets, i Francesc, fill d'aquest últim. Hi ha informacions de tot tipus, però són molt interessants totes les referències locals, perquè els QuatreCases que pertanyien a una casa pairal benestant eren batlles del terme.

tranyar si tenim en compte que el control patern de la família, el dot i la regulació de l'heretament són institucions que orienten la família catalana cap a una subordinació a l'economia.¹⁶

Tampoc s'ha de perdre de vista que des de la perspectiva de la socialització, la vida d'aquestes grans masies responia a una lògica secular que, sobre la base de la tradició cristiana, fomentava l'emparentament per tal de defensar mitjançant aliances matrimonials —amb segones i terceres núpcies si era menester— el patrimoni de la terra, que no s'havia de trencar ni esmicolar. «La família es considerava —especialment dins l'àmbit rural— com una unitat de reproducció i consum inserida dins la casa pairal, a través de la qual es feia la transmissió de la propietat de la terra en base als sagrats principis de la *unitat* patrimonial, de la propietat de la *utilitat* sobre els drets de sang i de la *filiació agnàtica patrilineal*.»¹⁷

A més a més, aquesta realitat social arrelada a la terra va generar una oposició als vents liberals del segle XIX fins al punt que el carlisme —representat a casa nostra per un seguit de famílies propietàries de la muntanya catalana— es presentava, en sintonia amb l'integrisme religiós que condemnava qualsevol manifestació progressista (Sardà i Salvany va escriure *El liberalismo es pecado* l'any 1884), com un fort baluard contra l'ideari liberal.¹⁸ Seria un error, emperò, identificar el camp català amb el carlisme i l'integrisme, perquè també molts pagesos —sobretot aquells jornalers que no tenien terres pròpies, o bé alguns petits propietaris— es van manifestar proclius als corrents modernitzadors, cosa que va fer que molts

16. En aquest sentit cal destacar el «Plan General de govern econòmic y moral per la casa de Casellas que posarse en planta en lo present any 1832, y anarse perfeccionant amb lo temps», que Fortià Solà va incorporar al seu llibre *El Cabrerès* i que Quirze Parés va reproduir a la seva obra *La despoblació rural i les masies del Collsacabra* (Barcelona, Fundació Vives Casajuana, 1985). És simptomàtic que aquestes disposicions incloguin que s'ha de donar instrucció en primeres lletres i llatinitat als segons fills, estratègia que va servir per engruixir seminaris i donar molts capellans en aquella Catalunya rural del segle XIX. Segons els plantejaments de l'època, les noies quedaven marginades d'aquest procés instructiu, de manera que el que importava era que fossin «bones filadores i bones cosidores, ben endreçades i que no sàpiguen romandre ocioses». Amb tot, s'afegeix que seria bo que sabessin llegir, escriure i comptar, i, per tant, s'ha de fer el pensament d'ensenyar-los això a casa mateixa. Queda clar, doncs, que la gran majoria de les noies de pagès eren educades i preparades per poder portar una casa i fer les feines de la llar. Amb relació als rituals d'iniciació i de pas de la gent a pagès, i molt especialment de les noies (fadrines, pubilles, etc.), es pot veure: L. FERNÁNDEZ i I. TERRADES, *Antropología del campesino catalán*, Barcelona, A. Redondo, 1973. En concret, el volum segon, dedicat a la socialització, l'economia i la sexualitat.

17. A. PLADEVALL i A. SIMON, *Guerra i vida pagesa a la Catalunya del segle XVII: Segons el «Diari» de Joan Guàrdia, pagès de l'Esquirol, i altres testimonis d'Osona*, Barcelona, Curial, 1986, p. 18.

18. Un exemple del que diem el podem trobar en nissagues familiars de muntanya, com els Vayreda d'Olot o els Cavaller de Vidrà. Sobre aquesta darrera família, podeu consultar: I. TERRADES i I. SABORIT, *El cavaller de Vidrà: De l'ordre i el desordre conservadors a la muntanya catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 1987.

d'aquests —sobretot els parcers o bé els que anaven a jornal— es manifestessin partidaris del republicanisme.¹⁹

De fet, la pagesia catalana també va viure al llarg del segle XIX i primers compassos del XX el trànsit d'un sistema agrari precapitalista a un de capitalista enmig de la crisi desencadenada per la fil·loxera, que culminava un procés que s'havia iniciat a finals del segle XVIII quan es va passar —sobretot en determinades comarques de la Catalunya Nova, com l'Anoia, el Bages, el Penedès i el Baix Camp— del cereal a la vinya, en un procés de substitució que va continuar i s'aguditzà durant els decennis posteriors a la Guerra del Francès.²⁰ Així doncs, es pot dir que una sèrie de factors (major rendiment de la vinya enfront del blat, demanda del vi i aiguardents pels mercats exteriors, etc.) va determinar que la viticultura prosperés des de les acaballes del segle XVIII en un procés que no es va interrompre fins a la invasió de la fil·loxera, quan el segle XIX era a punt de cloure's. En realitat, es tractava de treure la major rendibilitat possible, i els propietaris van optar per plantar de vinya part de les terres incultes que fins aleshores servien per a la pastura, a la vegada que s'assisteix a una progressiva desforestació.

En aquest punt, cal dir que des de la darrerria del segle XVIII —moment històric que es troba a cavall entre l'antic i el nou règim econòmic— va proliferar la fórmula de cedir la terra a rabassa morta, sistema que ha estat considerat per molts juristes com un germà de l'emfiteusi.²¹ De primer, els contractes de rabassa mor-

19. Aquí cal esmentar el seguit de publicacions —com *La Terra*, portaveu de la Unió de Rabassaires de Catalunya, dirigida per Lluís Companys i publicada a partir de 1922— que defensaven les reivindicacions dels cultivadors de la terra, en relació amb les organitzacions obreres afins per tal de lluitar a favor del problema social agrari. Amb relació a aquesta temàtica, vegeu J. POMÉS, *La Unió de Rabassaires: Lluís Companys i el republicanisme, el cooperativisme i el sindicalisme pagès dels anys vint*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000.

20. B. MORENO CLAVERÍAS, «Del cereal a la vinya. El contracte de rabassa morta a l'Alt Penedès del segle XVIII», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 11 (1997), p. 37-56.

21. El contracte de rabassa morta portava implícita l'obligació de plantar vinya, mentre que en l'emfiteusi el domini útil no es trobava condicionat a l'hora d'escollir el tipus de producció a la qual es destinava la finca. En la genuïna rabassa morta, se cedia al rabasser una parcel·la de terra per tal que aquest l'arrabassés i hi plantés vinya en un període de temps establert prèviament. En aquest darrer cas, el rabasser gaudiria d'un segon domini útil sobre la terra establerta mentre aquesta no quedés erma o, si seguim la fórmula característica del contracte, mentre visquessin les dues terceres parts dels ceps establerts, cosa que s'aconseguia amb ceps nous, «colgats» i «capficats». Tal situació va fer que la rabassa morta generés un problema social atesa la naturalesa temporal però de durada indefinida del contracte. La jurisprudència dels tribunals a la darrerria del segle XIX va establir que després de cinquanta anys de la plantació de la vinya, aquesta podia ser considerada perduda, tot i continuar en plena producció la vinya a través de la substitució dels ceps, pràctica que era considerada il·lícita pels tribunals (J. COLOMÉ i FERRER, «Les formes d'accés a la terra a la comarca de l'Alt Penedès durant el segle XIX: el contracte de rabassa morta i l'expansió vitivinícola», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 8 [1990], p. 123-143).

ta apareixen amb una limitació temporal de quaranta o cinquanta anys, per bé que ben aviat es disposa que el contracte tindrà vàlida «mentres duraran y faran fruits los seps plantats en la terra, y no més avant». Amb tot, durant la Restauració borbònica els propietaris van reaccionar contra la fórmula a «rabassa morta», augmentant els contractes de parceria i arrendament alhora que disminuïen els contractes de duració indefinida, amb la qual cosa l'explotació i el control social i econòmic sobre els rabassaires es feien cada vegada més palesos. Els rabassaires, per la seva banda, van començar una sèrie de plets que van precedir a l'agitació social que es va desencadenar amb l'entrada de la fil·loxera, que va malmetre les vinyes del país.

Ben mirat, el que va succeir des de la fi del segle XVIII amb l'expansió vitivinícola fou el pas del sistema cerealístic i ramader a un altre de dominat pel control massiu de la vinya, que havia de significar un graó més en el procés de transformació del feudalisme al capitalisme, que s'estava produint lentament, però inexorablement. Així, durant la segona meitat del segle XIX i el principi del segle XX es va produir al camp català la transició d'una economia precapitalista a una altra de capitalista en la qual calia, per al desenvolupament del capitalisme, posseir la terra. En aquell moment, es podia optar per dues solucions: que la terra fos d'una minoria de propietaris d'antigues classes dominants o d'abstracció burgesa, o bé seguir pel camí de transferir la propietat als pagesos, que eren els que la treballaven. La fil·loxera va donar la propietat de la terra als propietaris i això va ser el detonant de duríssims conflictes que van trasbalsar socialment i políticament el país.²²

En aquesta direcció, cal esmentar que ambdues Catalunyaes —la Vella, però també la Nova— van rebre la plaga de la fil·loxera, que a la llarga havia de desencadenar la qüestió rabassaire que va fer que, davant de la crisi que afectava la vinya, els pagesos decidissin associar-se.²³ La qüestió fou llarga i debatuda fins que s'aprovà al Parlament de Catalunya, l'any 1934, la Llei de contractes de conreus, que fou recorreguda a Madrid i, finalment, suspesa d'aplicació. En qualsevol cas, tampoc podem perdre de vista que la fil·loxera va assolir Catalunya entre 1879

22. L. FERNÁNDEZ i I. TERRADES i SABORIT, *Antropología del campesinado catalán. 1. Del modo de producción feudal al capitalista. 2. Socialización, economía y sexualidad*, Barcelona, A. Redondo, 1973, 2 v.; A. FERRER i BOSCH, «La pagesia i el moviment nacionalista durant la Restauració», *Estudios de Historia Social*, núm. 28-29 (1984), p. 291-299.

23. A. BALCELLS, *El problema agrari a Catalunya, 1890-1936: La qüestió rabassaire*, Barcelona, Nova Terra, 1968; I. FERRER ALÓS, *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII i XIX)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987; J. CARMONA i J. SIMPSON, «A l'entorn de la qüestió agrària catalana: el contracte de rabassa morta i els canvis en la viticultura, 1890-1920», *Recerques*, núm. 38 (1999), p. 105-124.

i 1908, des de la frontera francesa fins a l'interior de Lleida, en un procés de difusió geogràfica que es va anar estenent a poc a poc i que va arribar a tot l'Estat espanyol, llevat d'algunes zones aïllades, com les terres manxegues.²⁴ La fil·loxera va començar per l'Empordà, però l'any 1887 ja havia arribat a Sant Sadurn d'Anoia i el 1893 afectava tot el Penedès, per bé que alguns propietaris —aquest és el cas de Manuel Raventós— a partir de 1896 van començar a plantar ceps amb peu americà resistent a la plaga.

Val a dir que la fil·loxera va propiciar l'aparició d'explotacions vitivinícoles aïllades —al marge d'altres zones vitivinícoles per tal d'evitar la transmissió de plagues—, com la de Raimat en terres lleidatanes, explotacions que recordaven el funcionament de les colònies industrials. A més, amb l'aïllament dels grans centres urbans i sense nexes amb altres pagesos, els camperols quedaven sota la tutela paternalista dels propietaris, que practicaven una política social proteccionista, que era compensada amb la fidelitat dels jornalers. A Raimat, per exemple, es va implantar una escola i, com a detall significatiu, existia una banda de música ben equipada, amb el seu corresponent professor.²⁵

La fil·loxera, després de malmetre les vinyes que havien crescut des del segle XVIII, va deixar buits aquells magnífics cellers cooperatius aixecats pels nostres arquitectes modernistes. En conjunt, es va desencadenar una forta crisi agrària a la darrereria del segle XIX que va fer que molta gent emigrés del camp a la ciutat i, nogensmenys, de Catalunya vers Amèrica. De fet, alguns d'aquests emigrants que van aconseguir bones fortunes a terres americanes van promoure la construcció d'escoles en els seus respectius pobles i viles nadius per tal que les noves generacions no haguessin d'emprendre el camí de l'emigració.²⁶

Tanmateix, la vida a pagès va canviar radicalment —per a tots aquells que van romandre vinculats a la terra— als anys seixanta del segle XX, quan la modernitat

24. A. OESTREICHER, «La crisis filoxérica en España», *Hispania*, núm. 193 (1996), p. 587-622.

25. J. MARTÍ-HENNEBERG i F. NADAL PIQUÉ, «El proyecto colonizador de Raimat: la formación de un viñedo (1914-1948)», *Historia Agraria*, núm. 22 (desembre 2000), p. 159-180.

26. Tot i que aquest procés ha estat estudiat a bastament pel que fa a Galícia i Astúries, no succeeix el mateix a casa nostra. No obstant això, no hi ha dubte que la figura de l'«americano» —és a dir, de l'emigrant català que fa fortuna a Amèrica— no és un personatge accidental en la nostra història de l'educació. Ans al contrari, molts d'aquests catalans emigrants —i aquí el cas de Pere Vila i Codina constitueix un bon exemple pel que fa a la ciutat de Barcelona, encara que un xic esperpèntic tal com comenta Bello en el seu viatge per Catalunya— van aixecar escoles en els seus pobles nadius. Altrament, patricis com Rossend Arús i Arderiu —esperit liberal i lliurepensador que es va establir a la capital catalana— van construir les escoles de Das, a la Cerdanya gironina. De ben segur, que els exemples d'aquesta tendència es reproduïen en molts indrets de la geografia catalana, fenomen que encara no ha estat estudiat sistemàticament a casa nostra.

zació del gasoil va reportar una mecanització de les tasques agropecuàries, procés en què van tenir un paper important algunes empreses de casa nostra, com la que tenia establerta la família Trepà a Tàrraga. A partir dels anys seixanta, aquest procés de modernització va comportar el sorgiment d'una agricultura intensiva i especialitzada —ara ja no es podia viure a pagès amb quatre porcs i quatre vaques, més unes quantes vessanes de terreny—, circumstància que va precipitar la despoblació de moltes comarques de muntanya i el tancament —si no ensorrament— de moltes de les nostres masies avui malauradament deshabitades i aterrades.

Nogensmenys, molts camins i corriols per on abans transitaven traginers amb els seus animals de bast —sobre l'albarda d'aquests animals els posaven les sàrries, els àrguens o altre tipus d'ormeig depenent de si el que havien de transportar era fruita, aviram, herba, palla o fusta— han quedat plens de bardissa i el seu traç s'ha perdut enmig d'uns boscos que han vist com l'explotació forestal s'abandonava gradualment. Al mateix temps, les masies es despoblaven per donar pas —en el millor dels casos— a cases de colònies per a escolars que viuen allunyats del món rural i del contacte directe amb la natura. Les antigues carboneres del treball al bosc són sovint més un record que no pas una pràctica quotidiana, per bé que els nostres boscos —buits avui d'animals de bast, només de tant en tant es veuen alguns genets esportius— reben una gran quantitat de visitants —molts d'ells motoritzats—, que, amb poca cura i menys traça, embruten el territori i malmeten els seculars camins que encara resten oberts.

A poc a poc, alguns pobles —sobretot de muntanya— es van anar deshabitant i, paral·lelament a aquest procés de despoblament, es van esfondrar petites ermites i esglesioles disseminades pel nostre país, moltes de les quals centenàries. Així, a més de la pèrdua d'un ric patrimoni cultural —sovint vinculat a l'arquitectura romànica—, ha desaparegut un conjunt de festes i aplecs que, en el millor dels casos, han romàs en la memòria dels més vells i que ara els nostres joves folkloristes volen salvaguardar a través de la història oral.

S'ha de dir també que amb la desaparició del vell món pagès també han desaparegut un seguit d'oficis de l'antigor. Per això Jordi Creus, en el seu recent llibre *Memòria dels Pirineus: Deu testimonis d'un món que s'acaba*, rememora, a través de les converses que ha mantingut amb diferents protagonistes d'aquell món d'ahir, una sèrie d'oficis vinculats al món de pagès.²⁷ D'aquesta manera, tot un món d'oficis ha perdut la seva actualitat, com ara pastors, rabadans, porqueters, mossos, saliners, raiers, serradors, traginers, basters, ferrers, segadors, cistellers, boters, tractants de bestiar, fins a l'extrem que alguns han donat peu a la creació de mu-

27. J. CREUS, *Memòria dels Pirineus: Deu testimonis d'un món que s'acaba*, Badalona, Ara Llibres, 2004.

seus específics.²⁸ Altrament, Miquel Pont Farré, un pagès de tota la vida que va néixer a Cervera l'any 1936, ha elaborat —una vegada jubilat— un *Vocabulari del pagès* que recull vint anys de feina recopilatòria i aplega —en aquesta obra il·lustrada— un recull d'expressions pròpies de la Segarra.²⁹ Tampoc es poden bandejar els músics d'oïda com els flabiolaires que, amb les seves músiques, animaven els balls i els saraus que tenien lloc a pagès; músiques i cançons que avui es recuperen gràcies als esforços de la Fonoteca de Música Tradicional Catalana, que n'ha editat diversos enregistraments.³⁰

I si la figura del mestre era un bé escàs per a molta gent que vivia a pagès, cosa semblant succeïa amb els metges, de manera que llavors hi havia una sèrie d'oficis —trementinaires, herbolaris, etc.— que tenien cura de la salut de la gent a través d'una tradició que venia de lluny i que era transmesa de pares a fills. No endebades, algunes zones de Catalunya, com ara les terres de l'Ebre —amb malalties autòctones i endèmiques pel tipus de feines agrícoles que s'hi feien—, van haver de recórrer a persones expertes (els coneguts *curanderos*) que aplicaven remeis casolans per tal de prevenir i guarir les malalties de la gent que vivia del conreu de l'arròs.³¹

Altrament, també s'ha esvaït del nostre univers mental el nom de les eines i els estris utilitzats pels pagesos en les seves feines del camp. D'igual manera han desaparegut els seus cants, moltes de les seves festes i el sistema —anterior a l'acceptació del mètric decimal— de pesos i mesures.³² Les quarteres, les arroves, les

28. Així, l'ofici de traginer ha generat l'aparició del Museu del Traginer (col·lecció Antoni Ros) d'Igualada, recentment inaugurat. El Museu mostra un total de dues mil cinc-cents peces, de les cinc mil existents a la col·lecció particular d'Antoni Ros, totes elles lligades al món traginer i als oficis que hi estaven relacionats. No ha estat pas una casualitat que un museu d'aquestes característiques hagi sorgit en una ciutat com Igualada (Anoia), capital d'una comarca que des de sempre ha estat zona de pas d'importants nusos de comunicacions i on la figura del traginer no s'ha oblidat, ja que es té constància que des de l'any 1822 els gremis de traginers hi celebren la festa del seu patró, sant Antoni Abat, i on els carros van sotraguejar pels seus carrers empedrats fins a l'any 1965.

29. M. PONT FARRÉ, *Vocabulari del pagès*, Barcelona, Proa, 2005.

30. En el número 7 d'aquesta revista, corresponent a l'any 2004, vam donar notícia bibliogràfica del flabiolaire Josep Verdaguer i Portet, «Roviretes» (1920-1995), treball recopilatori realitzat conjuntament pel Grup d'Estudis dels Garrofers (Mataró) i el Grup de Recerca Folklorica d'Osona (Folgueroles). L'aplec consta d'un llibre explicatori i un CD amb trenta-dues peces que repassa el repertori de músiques que es tocaven en els saraus i festes que tenien lloc a pagès, sobretot a la zona de les Guilleries.

31. El Museu del Montsià, que ocupa l'antic edifici de les escoles Miquel Granell —obra d'inspiració modernista de l'arquitecte Ramon Salas construïda l'any 1912—, conserva i gestiona les col·leccions més importants de la natura, l'arqueologia i l'etnologia de les Terres de l'Ebre, fons que inclou més de trenta mil objectes. Actualment en fase d'ampliació, aquest museu presenta una exposició permanent dedicada a la colonització del Delta i al conreu de l'arròs.

32. C. ALSINA, G. FELIU i LL. MARQUET, *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Barcelona, Curial, 1990.

càrregues i els quintars formen part d'un passat que s'ha esmunyit amb el transcurs del temps. Les modernes bàscules van substituir estris no gaire precisos com la romana, que podia ser de diversos tipus. Per exemple, n'hi havia de lliures (una lliura equivalia a quatre-cents grams) i també de quilos (arribaven a pesar com a màxim cent setanta-cinc quilos).

Igualment, el temps no era mesurat com ara d'una manera precisa i exacta pel rellotge perquè durant molts anys la gent encara es referia a l'hora vella, com aquella hora que coincidia amb la del rellotge de sol. Hom feia referència a l'hora nova quan es parlava de l'hora oficial, de manera que el ritme de vida a pagès era regulat per la situació del sol (a trenc d'alba, a migdia, a hora baixa), la posició del qual depèn naturalment de cada estació. Així, sovint, la gent que treballava a pagès es regia per l'ombra del sol, fins al punt que quan tocava en una pedra determinada o en una finestra d'una masia propera ja sabien que era l'hora de plegar i anar cap a casa a dinar. En qualsevol cas, el toc de les campanes de les esglésies i ermites marcava el compàs d'una vida que bategava també al ritme de les oracions i pregàries religioses, des de l'àngelus del migdia fins al rosari que es resava al capvespre a moltes cases de pagès. No debades, la gent a pagès seguia les festes i el calendari litúrgic amb devoció ja que, a més de les pregàries i processons, un cop al mes a cada casa —ja es trobés disseminada al camp o al mig d'un poble— arribava una capelleta de fusta amb la imatge de la Sagrada Família a dins.

Aquest ric univers rural —pagès i ramader—, però, sobretot de les comarques de muntanya, ha estat substituït per un turisme que s'apropa al camp per practicar esports d'aventura i repoblar —a través de les segones residències que amenacen d'acabar amb els Pirineus—³³ zones que havien estat abandonades fins a època recent. Fins i tot, el turisme rural apareix en l'horitzó de moltes explotacions agràries com una possible solució per garantir la viabilitat de la vida a pagès, encara que les noves vies de comunicació tallin els camins utilitzats secularment per la transhumància que portava a finals de la primavera els ramats de les planes a les muntanyes. Sigui com vulgui, la vida a pagès és objecte avui d'un procés de museïtzació, de manera que cada vegada floreixen arreu museus que volen recuperar —sense perdre mai de vista l'interès turístic— la vida rural en un món postindustrial que també salvaguarda les fàbriques, els salts d'aigua i les explotacions minaires, plantejament que, a més del vessant turístic, ofereix lògicament una clara dimensió cultural, didàctica i patrimonial.³⁴

33. R. VALLBONA, *Pirineus en venda*, Badalona, Ara Llibres, 2005.

34. Quan escrivim aquestes línies —estiu de 2005— llegim a la premsa que s'acaba d'inaugurar durant el mes d'agost el Museu del Pastor a Llessú, a la Vall d'Àssua, més amunt de Sort i Rialp. Aquesta instal·lació —que ha recuperat materials procedents de diferents cases i famílies que viuen a la Vall— s'ha d'afegir a les nombroses que existeixen al país (Espluga de Francolí, Arbúcies, etc.), museus que també

Paral·lelament a aquest procés hi ha la intenció de retornar a les zones de muntanya la vida d'altre temps, amb l'aparició dels moviments neorurals i la introducció d'espècies animals —per exemple, l'ós bru— que havien desaparegut de les nostres contrades. Ben mirat, la licanthropia —el llop, aquell depredador que ahir va ser exterminat per l'home— ocupa avui un lloc central en la producció bibliogràfica del país. Es pot afegir que també aquí s'ha portat a terme un important treball de camp, basat en l'entrevista a persones grans, ja sigui de tot el país com ha fet Albert Manent i Segimon, o bé circumscrit a un indret concret, com són els voltants de la Segarra, que és el que ha realitzat Josep Maria Santesmasses i Palou.³⁵

Les dificultats d'anar a estudi

En aquest context de recuperació de la memòria històrica no ha d'estranyar l'interès que, des d'un punt de vista pedagògic, desperta l'escola rural justament quan el nostre món postmodern i postindustrial s'allunya d'aquell vell món de camperols d'altre temps. L'existència d'un gran nombre de museus pedagògics disseminats per tota la geografia de l'Estat espanyol així ho confirma. També a casa nostra l'aparició d'un seguit de novetats bibliogràfiques referides a viles concretes de Catalunya, o bé a col·legis i institucions específics situats en pobles o llogarrets, així ho ratifiquen.³⁶ D'alguna d'aquestes iniciatives es dóna compte i raó en els

ofereixen un clar vessant pedagògic en transmetre i difondre entre els escolars i el públic en general un patrimoni que desapareix lentament.

35. A. MANENT, *El llop a Catalunya: Memòria, llegenda i història*, Lleida, Pagès Editors, 2004; Josep Maria SANTESMASSES I PALOU, *Homes i llops: Recerca i altres vivències*, Guissona, Impremta Barnola, 2004.

36. Pensem que els treballs d'investigació dels alumnes de batxillerat constitueixen una bona oportunitat per enriquir el nostre patrimoni historicopedagògic. En el número 7 d'aquesta revista, corresponent a l'any 2004, vam donar notícia del treball d'A. CARBONÉS I MAS i M. CASADEMUNT I SALLAS, *L'ensenyament a Artès durant el franquisme (1939-1975)*, Artès i Manresa, Ajuntament d'Artès i Centre d'Estudis del Bages, 2003. Aquest llibre —basat en el treball de dues alumnes de l'IES Miquel Bosch i Jover d'Artès— confirma la importància del treball de recerca, que constitueix, d'uns anys ençà, una de les matèries puntals del batxillerat que va introduir la LOGSE segons aquesta programació: es comença a triar el tema durant el primer curs i es desenvolupa el gruix del treball durant el segon. Altrament, no podem silenciar els treballs de recerca que han elaborat diferents alumnes del Col·legi Sant Miquel dels Sants de Vic i que han estat inclosos, amb treballs dels seus professors, en els dos volums que sobre la història d'aquest establiment educatiu —obert a mitjan segle XIX— s'han publicat recentment: M. T. GODAYOL, G. SALA I RUSIÑOL i M. GRAU SADURNÍ, *Societat i ensenyament a Vic: El Col·legi de Sant Miquel dels Sants, I*, Vic, Publicacions del Col·legi Sant Miquel dels Sants i Diac, 2004; M. T. GODAYOL, D. CONILL MIRALPEIX, A. ERRA I SOLÀ i P. GODAYOL I NOGUÉ, *Societat i ensenyament a Vic: El Col·legi de Sant Miquel dels Sants, II*, Vic, Fundació Col·legi de Sant Miquel dels Sants i Diac, 2005. (Edició a cura de M. Carme Codina i Sílvia Caballeria.)

apartats reservats a la crítica de llibres i a les recensions, treballs que emfasitzen —a l'igual del llibre de l'Anna Aguilar, que hi dedica un capítol— la importància d'anar a estudi, per bé que la conclusió que aporten és ben sabuda: a pagès l'escolarització començava tard i acabava aviat.³⁷

Així doncs, sembla clar que no és oportú oblidar el nostre passat agrari, més encara si tenim en compte que, des d'una perspectiva històrica, sabem que l'aparició de l'escola —unida a la invenció de l'escriptura— va tenir lloc justament amb la irrupció de l'agricultura a l'època neolítica. Fou llavors quan l'home es va fer sedentari i va aprendre a escriure, a llegir i a comptar. Aquest petit currículum escolar —amb l'estudi de l'astronomia i de l'agrimensura— es va convertir en una necessitat social, si més no per als escribes i les classes dirigents d'aquells pobles que habitaven les ribes dels grans rius (Mesopotàmia, Egipte). Ha plogut molt des de llavors —quan a Sumer van aparèixer les primeres escoles ara fa uns cinc mil anys—, però no hi ha dubte que l'agricultura —entesa com a domesticació del vegetal— ha estat el bressol de la cultura universal. Així, hi ha autors —com ara Octavi Fullat— que insisteixen en la importància del conreu del blat, de l'arròs i del moresc com tres maneres no només de cultivar la terra sinó també de generar tres grans cosmovisions universals que, al seu torn, generen tres grans macrocivilitzacions: l'occidental, l'oriental i la mesoamericana.

Certament, la cultura occidental ha trobat un referent en el cultiu del blat i altres cereals com l'ordi i el mill, fins a l'extrem que el símbol del pa s'ha convertit —juntament amb el vi— en un element clau de la tradició religiosa cristiana. De fet, durant segles la cultura occidental va pensar que la riquesa d'un estat es mesurava per la producció agrícola, de manera que es va potenciar —sobretot a partir de la política dels il·lustrats del segle XVIII— el desenvolupament de l'agricultura. Així, sota la influència de la fisiocràcia —corrent doctrinal del pensament econòmic aparegut a França a la segona meitat del segle XVIII, que constituïa una ideologia força adient per a propietaris que havien assolit la propietat rural arrencant-la del senyorialisme feudal—, es va pensar a promoure l'ensenyament de l'agricultura entre les classes populars que vivien en el camp, sectors de població que palesaven un grau d'instrucció ben minso.³⁸

37. Josep Maria ABRIL LÓPEZ, *A estudi!: Les escoles a Sant Celoni de 1857 a 1939*, Sant Celoni, Ajuntament de Sant Celoni, 2004. (Es pot veure el comentari de Jordi Monés i Pujol-Busquets sobre aquesta obra en l'apartat de crítica de llibres d'aquest mateix número de la revista.)

38. En un estudi realitzat sobre Cerdanyola del Vallès a la darrerria del segle XVIII es va confirmar que molts pagesos no sabien ni tan sols escriure el seu nom. Precisament, en el cens de 1787 d'aquesta vila, hom troba només tres estudiants entre dos-cents seixanta-dos habitants, mentre que hi ha trenta-dos pagesos, seixanta-quatre jornalers i cent quinze dones, és a dir, que hom pot arriscar-se a afirmar que entre el 80 % i el 85 % de la població mancava d'una instrucció primària i, fins i tot, que possible-

Naturalment, el capellà de parròquia —allunyat de la jerarquia— constituïa un veritable guia espiritual, l'amic íntim, el confident i el dipositari dels secrets del poble en una societat que vivia sota l'ombra de l'Església i que va voler —després del Concili de Trento— preocupar-se per la formació del seu clergat. Fins al punt que il·lustrats com Jovellanos —fervent partidari d'una Llei agrària— van arribar a pensar que els rectors de les parròquies rurals contribuïssin a la il·lustració útil del poble a través de cartilles rústiques que fomentessin, raonadament i científicament, la millora de les sèmbras i les collites, plantejament que tot i néixer al segle XVIII a redós de les doctrines fisiocràtiques es va perllongar fins a ben entrat el segle XX.³⁹

Això ens fa pensar com devia estar l'escola rural a les acaballes del segle XVIII quan els il·lustrats volien comprometre l'estament religiós en el desenvolupament de l'agricultura.⁴⁰ Fet i fet, el paper que els il·lustrats havien atorgat als religiosos va ser substituït al segle XIX pels mestres, que aviat van veure incorporat en el seu currículum l'assignatura d'agricultura, aspecte que es va mantenir fins fa poques dècades. Altrament, cal tenir ben present que la revolució industrial, iniciada a mitjan segle XVIII, va obligar el sector agrícola a produir suficients excedents per alimentar la població de les ciutats. Per aconseguir-ho fou necessari un fort increment de la productivitat dels conreus, com també modificar els sistemes tradicionals usats per la pagesia. Aquests canvis van comportar l'aparició d'una nova ciència, com l'agronomia, i un col·lectiu, els agrònoms, que lentament i amb el suport del poder reial van ajudar al desenvolupament agrícola, fomentant la modernització de les eines i tècniques agrícoles.⁴¹

Per això quan hom es refereix als mestres rurals es pot parlar d'una veritable missió d'aquests ensenyants que, a través del foment d'una pagesia que havia de donar respostes a les noves exigències de la producció agrícola, aspiraven a una autèntica regeneració del país. Tant és així que es continuava confiant en el poder salvador de l'agricultura —assignatura obligatòria en els plans de les normals i en

ment no sabien escriure ni llegir (M. SÁNCHEZ I GONZÁLEZ, «La família rural al Vallès [s. XVI-XVIII]», *L'Avenç*, núm. 66 [desembre 1983], p. 68-72).

39. G. ANÉS, *Economía e ilustración*, Barcelona, Ariel, 1972. S'ha d'afegir que el *Calendari del Pagès*, en la seva edició de l'any 1911, incloïa un article del prevere A. Arenes sobre «L'agricultura y'l clero» que proposava la creació de càtedres d'agricultura als seminaris.

40. Un magnífic estudi sobre l'escola rural a l'Aragó del segle XVIII es pot veure a M. R. DOMÍNGUEZ CABREJAS, *La enseñanza de las primeras letras en Aragón: Hacia la configuración de un espacio y un tiempo escolares, 1677-1812*, Saragossa, Mira, 1999.

41. E. LLUCH i Ll. ARGEMÍ, *Agronomía y fisiocracia en España (1750-1820)*, València, Institut Alfons El Magnànim, 1985. (Pròleg i epíleg de F. Estapé.)

els instituts des de la meitat del segle XIX—⁴² com a força motora de l'economia del país, en un moment en què la política liberal va propulsar, a partir de 1840 —i de manera paral·lela a la política de desamortització—, la creació de granges model i escoles d'agricultura que, tot i seguir l'exemple francès, no van aconseguir grans èxits. Si els il·lustrats del segle XVIII confiaven en el clergat, els liberals del XIX van optar per la creació de dues vies específiques: per una banda, dins de l'ensenyament general, en els instituts de batxillerat a través dels estudis d'aplicació —el mateix Pla va estudiar aquesta assignatura a l'Institut de Girona—⁴³ i, per una altra banda, i sota la tutela del Ministeri de Foment, es van crear amb el suport de les diputacions provincials algunes escoles agrícoles on s'impartia una formació més pràctica i més eficaç.⁴⁴

La cosa percebuda és que l'augment de l'agricultura i de la ramaderia a casa nostra durant el segle XIX va promoure, de retop, el desenvolupament d'una incipient indústria agroalimentària que es va tecnificar i especialitzar a poc a poc. Així, va sorgir la indústria dels embotits des de mitjan segle XIX, la indústria del cava a la darrerria del segle XIX i la indústria lletera durant el primer terç del segle XX. Tot i que la incidència a Catalunya va ser menor, tampoc podem negligir la publicitat a favor de la creació de prats artificials per promoure la ramaderia, i la defensa d'una política hidràulica que constitueix un denominador comú en la majoria dels pensadors reformistes i regeneracionistes finiseculars de l'Estat espanyol (Ricardo Macías Picavea, Joaquín Costa, Lucas Mallada, etc.).⁴⁵

42. J. CARTAÑA, «La enseñanza agrícola en la ciudad: la agricultura en los institutos españoles del siglo XIX», a *Ciencia e ideología en la ciudad: I Coloquio Interdepartamental: Valencia, 1991*, València, Generalitat Valenciana, 1994, p. 211-220.

43. Josep Pla va fer una crítica molt dura sobre gairebé tots els professors que va tenir a l'Institut de Girona, entre ells Joaquim d'Espona i Nuix (1851-1925), que era catedràtic d'Agricultura i que va ocupar l'alcaldia de Girona (1895-1897). Fadristern d'una de les cases més antigues i prestigioses de Vic, Tomàs Carreras i Artau, en les seves memòries (*La meua Girona*, Girona, Institut d'Estudis Gironins, 2001), dona una visió més afable del personatge, per bé que ambdós —Pla i Carreras i Artau— coincideixen a assenyalar que ensenyava massa teòricament. És molt possible que l'ensenyament d'agricultura a bona part dels instituts pequés d'aquesta tendència teoritzant, més encara si tenim en compte que el batxillerat era considerat llavors una preparació per a l'accés a la universitat, que només tenia cinc facultats: Farmàcia, Medicina, Ciències, Dret i Filosofia i Lletres.

44. J. CARTAÑA, «Granges Model i Escoles d'Agricultura. El foment agrícola a l'Espanya liberal (1848-1875)», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 16 (2003-2004), p. 147-168.

45. No endebades la defensa d'aquesta política hidràulica va ser assumida —anys després— per la política econòmica de la dictadura de Primo de Rivera i, fins i tot, pel mateix franquisme, que va basar la seva autarquia econòmica en la construcció d'embassaments que —en el cas de Catalunya— van fer desaparèixer pobles sencers, com ara Sant Romà de Sau o Susqueda, o tallar línies de comunicació, com la línia fèrria entre Manresa i la Pobla de Lillet per l'aixecament de la presa de la Baells. Altrament, el tancament de les mines d'Ogassa al Ripollès va significar la desaparició de l'enllaç ferroviari entre

De fet, la formació del mestre rural va estar vinculada durant el segle XIX i una bona part del segle XX a aquest model escolar fortament arrelat al medi. Podríem dir d'una forma concisa i directa que al mestre d'escola a pagès se li demanava que sabés fer de pagès i que conegués l'entorn natural on s'emplaçava la seva escola. Així ho formulava l'any 1919 el mestre Manuel Cantarell en una conversa pedagògica d'un grup de mestres osonencs, en la qual, sota el lema «Alguns aspectes pedagògics especialment rurals de la plana de Vic», defensava i proposava que el mestre estudiés i conegués el medi on hi havia la seva escola. Altrament, hem d'esmentar Fèlix Martí Alpera, que a *Las escuelas rurales*⁴⁶ dedica dos capítols als ensenyaments agrícoles, en què analitza la realitat de l'escola rural i en les seves propostes de millora situa com a prioritat la formació del mestre. Una formació que, al seu entendre, ha d'abraçar els avenços del moviment pedagògic contemporani, el coneixement de les ciències físiques i naturals i l'ús de les tècniques agrícoles i del treball manual, que li seran molt útils a les escoles del camp. Un plantejament que sintetitza prou bé en demanar que a cada escola rural, hi arribi una revista pedagògica i una altra d'agrícola.

També el Pla del CENU de l'any 1936, amb relació a l'escola rural —«una escola amb fesomia pròpia, no una escola de tipus predeterminat ni una imitació servil i empobrida de l'escola urbana»—, proposava que «els mestres de l'escola rural han de rebre la mateixa preparació tècnica general que els altres, però una gran part de la seva formació ha de fer-se vivint en contacte amb la vida del camp, dirigida per professors que no siguin únicament intel·lectuals». Són plantejaments coincidents amb la tradició renovadora de la pedagogia activa aplicada a l'escola rural i que podem resseguir en altres aportacions, com ara les de Concepción Sáinz-Amor, la mestra que va exercir a l'escola rural de la província de Logronyo abans d'aterrar l'any 1931 a les escoles del Patronat Escolar de l'Ajuntament de Barcelona, en la seva obra *La escuela rural activa* (1933),⁴⁷ o també en diverses experiències de mestres gironins, com la de Tomàs Vicens i Regencós, que va dirigir el Camp agrícola escolar de Peralada fins a l'any 1934.⁴⁸ I totes aquestes iniciatives sense perdre de

Ripoll i Sant Joan de les Abadesses, bo i que recentment s'ha substituït la línia fèrria per la ruta del ferro, camí verd que utilitzen excursionistes i ciclistes. Quelcom semblant ha succeït amb altres línies de tren de via estreta o antics carrilets, tal com va esdevenir amb la línia d'Olot a Girona i la de Girona a Sant Feliu de Guíxols, recorregut d'uns cinquanta quilòmetres que s'ha reconvertit avui en una ruta verda.

46. F. MARTÍ ALPERA, *Las escuelas rurales*, Girona i Madrid, Dalmau Carles i Pla, 1911. (Aquest llibre es va reeditar l'any 1934.)

47. C. SÁINZ-AMOR, *La escuela rural activa*, Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía, 1933.

48. Vegeu la selecció d'experiències a cura de Josep Clarà, Pere Cornellà, Salomó Marquès i Joan Puigbert publicada amb el títol *Els mestres gironins i l'estudi del medi (1900-1936)*, pels Serveis Territorials d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya, a Girona, l'any 1983.

vista el moviment renovador que representà en diverses comarques rurals la introducció i adaptació de les tècniques didàctiques de Célestin Freinet, assumides i divulgades pel grup de mestres que es va organitzar al voltant del grup Batec, sota la direcció d'Herminio Almendros, a cavall entre Aragó i Catalunya.⁴⁹

El cert és que a partir del darrer terç del segle XIX les escoles havien començat a arribar a molts indrets i llogarets de la nostra geografia, circumstància que va afavorir que un bon nombre d'infants pogués anar a estudi tot i l'estat lamentable de molts d'aquests establiments, que no reunien les mínimes condicions higièniques ni pedagògiques.⁵⁰ Amb tot, el fet que hi hagués escoles no vol dir que tothom pogués anar-hi, atès que aquells que en tenien una de relativament propera es veien obligats —a l'hivern per les males condicions dels camins, a l'estiu

49. Certament que Herminio Almendros va contribuir a introduir a casa nostra les tècniques de Célestin Freinet fins a l'extrem de participar en el grup Batec, conjunt de mestres —entre els quals trobem Dolors Piera, José de Tapia, Patricio Redondo, Alexandre Tarragó, etc.— que publicaven la revista *Colaboración*, aspectes que han estat estudiats pel professor Fernando Jiménez Mier (*Freinet en España: La revista Colaboración*, Barcelona, EUB, 1996). Tampoc podem negligir que després de ser nomenat inspector de Lleida l'any 1928 Herminio Almendros va conèixer Jesús Sanz, un professor de l'Escola Normal lleidatana, que s'havia familiaritzat amb la pedagogia de Freinet en un viatge d'estudis a l'estranger. L'entusiasme que suscitàren en Almendros les idees de Freinet el decidiren a posar-se en contacte amb el pedagog francès, que va remetre una impremta que provocà un gran entusiasme entre mestres i alumnes. Al cap i a la fi, Almendros promogué unes reunions dominicals en les quals els mestres que acabarien per constituir el grup Batec explicaven i mostraven als pares les noves experiències que els permetia l'ús de la impremta. Sobre la història del grup Batec, estudiada amb profusió pel professor Fernando Jiménez Mier (UNAM) en molts articles i treballs, es poden veure els treballs següents: E. BLAT i C. DOMÈNECH, *Herminio Almendros: L'inspector que renovà l'educació*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Ajuntament de Barcelona (Institut d'Educació), 2004. (Pròleg de Marta Mata.); C. CAÑELLAS i R. TORAN, *Dolors Piera: Mestra, política i exiliada*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Institut Municipal d'Educació, 2003; S. GERTRÚDIX ROMERO DE ÀVILA, *Simeón Omella: el maestro de Plasencia del Monte*, Saragossa, Aragó en el Aula (Caja Inmaculada i Gobierno de Aragón), 2002.

50. Pel que fa a Catalunya no deixen de tenir interès les descripcions que va fer Bello en el diari *El Sol* del seu pelegrinatge per les escoles del Principat durant els anys vint del segle passat (Lluís BELLO, *Viajes por las escuelas de Cataluña*, València, Tirant lo Blanch, 2002, edició i estudi introductoris d'Agustín Escolano Benito). Encara que d'antuvi pogués semblar altrament, la veritat és que en aquells anys (1925-1931) la situació educativa de Catalunya no diferia ostensiblement de la de la resta d'Espanya. També en el Principat, com a Andalusia, Extremadura i Galícia, «el més miserable és l'escola», escriu Bello. En la ciutat de Barcelona —que en 1908 havia presentat un ambició pressupost de Cultura i en els anys vint havia desenvolupat una activa campanya a favor de la construcció d'edificis escolars (Escola del Mar, Escola del Bosc, la Farigola i el grup Baixeras)—, les escoles públiques eren «poques i molt dolentes». No millorava el panorama en les zones rurals, on existia una «munió de petites escoles humils», i on es donaven situacions paradoxals com la de la Seu d'Urgell, on Bello constata l'existència d'un únic mestre enfront dels noranta-tres capellans que residien en la població. En aquest sentit, el professor Escolano deixa constància de la presència, sobretot en les àrees frontereres de muntanya, d'una sèrie d'enclavaments levítics —antics feus del carlisme— que es resistien a la modernització del país.

per les feines del camp— a romandre a casa.⁵¹ En general, s'observa un índex d'assistència que puja de la tardor a l'hivern (de setembre a desembre), per bé que baixa durant els mesos d'hivern i primavera, per assolir nivells mínims quan arriba el bon temps. Fou llavors quan les autoritats públiques —primer a França, després arreu— van decretar les vacances d'estiu per tal que els infants poguessin treballar en el camp i no per combatre el cansament i la fatiga dels escolars.

No ha d'estranyar, doncs, que moltes famílies de pagès recorreguessin a la instrucció domèstica impartida per un familiar, un seminarista o alguna altra persona de confiança. Tampoc eren infreqüents els mestres itinerants que, en canvi d'un petit salari i de la manutenció, romanien uns quants dies a les cases de pagès per tal d'ajudar a les feines agrícoles i iniciar la mainada en el món de les lletres. Aquesta situació es va generalitzar durant els anys de la Guerra Civil (1936-1939) i el període de la postguerra, quan els aliments escassejaven i moltes persones —en canvi d'alguns productes (patates, ous, aviram, etc.)— es dedicaven ocasionalment a la docència domèstica.

Aquests antecedents posen en relleu les dificultats de tot tipus —instal·lacions, contínua mobilitat de mestres, absentisme escolar, curta escolaritat, etc.— que marquen l'itinerari de l'escola rural a les nostres contrades. Generalment una història de l'educació centrada en els nuclis urbans —no debades les ciutats foren les grans protagonistes del desenvolupament industrial del segle XIX— ha bandejat l'estudi de l'escola rural, que ha quedat supeditat a un segon pla, sense una entitat específica pròpia. Ara bé, en els darrers temps estem assistint a una revifalla de l'interès per l'escola rural, des de la doble perspectiva de la realitat passada i del moment present. A Catalunya existeix una xarxa que aplega diferents persones i institucions que des de fa alguns anys es preocupen de la qüestió i que ha publicat remarcables treballs sobre el tema en les més importants i conegudes revistes pedagògiques.⁵²

Pel que fa a les novetats referides a la història de l'educació, destaquem el llibre de M. Carme Agulló i Juan Manuel Fernández Soria, *Una escuela rural republicana*, publicat pel Departament de Pedagogia Comparada i Història de l'Educació de la Universitat de València l'any 2004. Es tracta d'una interessant aportació que, a partir del fil conductor de la valuosa experiència educativa del mestre Vicente Cal-

51. C. SARASÚA GARCÍA, «El acceso de niños y niñas a los recursos educativos en la España rural del siglo XIX», a J. M. MARTÍNEZ CARRIÓN (ed.), *El nivel de vida en la España rural (siglos XVIII-XX)*, Alacant, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2002, p. 549-609.

52. Vegeu, a tall d'exemple, els monogràfics següents: *Guix*, núm. 230 (desembre 1996): *Escola rural: Espai de canvi educatiu*; *Cuadernos de Pedagogía*, núm. 247 (maig 1997): *Escuelas rurales; Aula de Innovación Educativa*, núm. 77 (desembre 1998): *La escuela en el medio rural*; *Perspectiva Escolar*, núm. 233 (març 1999): *Una nova escola rural*; *Temps d'Educació*, núm. 26 (2n semestre 2001 i 1r semestre 2002): *Educació i territori*.

pe a l'escola rural d'Otos, constitueix una anàlisi de la realitat de l'escola rural durant la Segona República espanyola, un període en el qual la política educativa va intentar superar les mancances i els abandonaments de les etapes anteriors, i la pràctica educativa va connectar amb els vents renovadors de l'escola activa i de l'institucionisme. El llibre s'estructura en dues parts, sobre l'escola i el mestre rural i sobre el caràcter i les funcions de l'escola rural republicana, i es complementa amb una interessant bibliografia específica i amb la valuosa edició en fac-símil de l'obra *Una escuela rural*, del mestre Vicente Calpe, documentada amb unes notes biogràfiques, textos breus i fotografies.

L'escola rural, balanç d'un segle

A la vista de tot el que hem dit, la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana va considerar oportú organitzar un seminari sobre el tema L'escola rural, balanç d'un segle. L'acte va tenir lloc el dia 3 de desembre de 2004 a la Facultat d'Educació de la Universitat de Vic, organitzat conjuntament per ambdues institucions. Fou una jornada intensa per la presència de tres ponents que van desgranar l'evolució de l'escola rural en tres moments del segle passat. Juan Manuel Fernández Soria, de la Universitat de València, va parlar de l'escola rural durant la Segona República; Jordi Feu, de la Universitat de Girona, va analitzar la política educativa del franquisme amb relació a l'escola rural, i, finalment, Joan Soler, de la Universitat de Vic, va abordar el tema de l'escola rural a Catalunya a partir de la Llei General d'Educació de 1970 i els canvis apareguts durant la transició i l'època democràtica fins al tombant de segle. En resum, i des d'una perspectiva historicoeducativa, aquest seminari es va proposar aportar nous elements per a la construcció d'una escola rural arrelada al territori i adequada a les necessitats i als reptes de la societat global d'avui.

Tot plegat —inclos el ric debat i diàleg que va promoure cadascuna de les tres ponències— va servir per donar una visió panoràmica de l'escola rural al llarg del segle xx que ara, convenientment actualitzada i preparada per a aquesta ocasió, veu la llum a les pàgines de la nostra revista. A més, les tres aportacions dels ponents es complementen amb una bibliografia sobre l'escola rural a Espanya durant el segle xx, que —lluny de ser definitiva, tot i la seva extensió— té l'objectiu de recollir i sistematitzar aportacions que ajudin a configurar la història de l'escola rural i serveixin de punt de partida per a futurs i necessaris estudis. Només ens resta, com a organitzadors d'aquell esdeveniment, agrair la col·laboració de totes aquelles persones que van participar d'una manera activa per tal que la recuperació de la memòria històrica de l'escola rural també sigui una realitat entre nosaltres.